

بررسی طرح بته در قالی بیرجند با تأکید بر قالی های موزه آستان قدس رضوی

زهرا تیموری بریوانلو^۱

منا سلطانی^۲

چکیده

بته از جمله نگاره هایی است که استفاده از آن به عنوان نگاره ای مشترک در بیشتر مناطق قالی بافی ایران مورد توجه قرار گرفته است این نگاره در هر یک از مناطق بافت دارای ویژگی های منحصر به فردی از نظر نحوه ترکیب بندی، اندازه واگیره، رنگبندی، و ... است به طوری که شناخت این ویژگی ها (در کنار شناسایی ویژگی های فنی قالی) عامل اصلی تفکیک و شناسایی قالی های یک منطقه از مناطق دیگر می باشد. بیرجند نیز یکی از مهمترین مراکز قالی بافی ایران است که طرح های بته ای آن در گذشته دارای شهرت و اعتبار جهانی بوده است. با این حال تا کنون تحقیق جامعی در خصوص شناسایی انواع طرح های بته ای این منطقه صورت نگرفته است و بیشتر اطلاعات به معرفی موردی طرح های بته ای مراکز مختلف بافت و پژوهش هایی با هدف بررسی سیر تحول نگاره بته متمرکز بوده است. بر این اساس در طرحی با عنوان «بررسی طرح بته در قالی بیرجند با تأکید بر قالی های بته ای آستان قدس رضوی» به بررسی و شناسایی طرح های بته ای منطقه بیرجند پرداخته شد و با توجه به اینکه گنجینه آستان قدس رضوی دارای مجموعه کاملی از قالی های منطقه بیرجند می باشد به عنوان نمونه مطالعاتی مطلوب مورد توجه قرار گرفته است. مقاله حاضر برگرفته از نتایج حاصل از طرح فوق می باشد. از اهداف این مقاله می توان به معرفی انواع طرح های بته ای رایج در منطقه بیرجند از دوره قاجار تا کنون، بررسی ویژگی های هر یک از آنها و در نهایت معرفی و طبقه بندی قالی های بته ای بیرجند موجود در گنجینه آستان قدس رضوی اشاره نمود. این پژوهش از جمله پژوهش های کاربردی است که بر اساس مطالعات کتابخانه ای و میدانی صورت گرفته است. بررسی نتایج بدست آمده از این پژوهش نشان می دهد که بته از رایج ترین طرح های بکار رفته در قالی بیرجند می باشد که در اشکال و اندازه های متفاوت به صورت نگاره اصلی یا فرعی (مکمل) در اکثر طرح های رایج در قالی بیرجند جهت آراستن متن و یا حاشیه بکار رفته است.

کلیدواژه های موضوعی: قالی بیرجند، طرح بته، نگاره بته، موزه فرش آستان قدس رضوی.

مقدمه

بته از نگاره های تزئینی رایج در میان انواع هنر های سنتی ایران به ویژه هنر پارچه بافی، چاپ قلم کار، ترمه دوزی و قالی بافی طی قرون متمادی بوده است. توانمندی این نگاره در هم نشینی با سایر نقوش و امکان استفاده از آن در اشکال و ابعاد گوناگون را می توان از مهمترین عوامل کاربرد پر دامنه و تداوم آن در طول زمان ذکر کرد. بر اساس بررسی های صورت گرفته تا پیش از قرن دوازدهم هجری قمری نگاره بته به عنوان طرحی مستقل بر روی هیچ زیرانداز یا قالی مشاهده نشده است. از این تاریخ به بعد است که طرح های بته ای در تزئین قالی ها بکار رفته و به مرور با گسترش روابط تجاری و افزایش تولیدات داخلی به عنوان طرحی مشترک در میان معروفترین مراکز قالی بافی ایران از جمله کرمان، کردستان، فارس، اراک، همدان، بیرجند و ... مطرح می شود. این طرح در هر یک از مناطق فوق دارای تنوع بسیار و ویژگی های منحصر به فردی از نظر فرم نگاره بته، نحوه ترکیب بندی آنها، رنگ بندی و سبک بته از لحاظ شکسته یا گردان است. بته از جمله نگاره های رایج در طرح های قالی های منطقه بیرجند می باشد. مقاله حاضر نتیجه پژوهشی است که در راستای بررسی و شناسایی طرح های فوق انجام شده و به ارائه اطلاعاتی در خصوص انواع طرح های بته ای منطقه بیرجند و ویژگی

^۱ کارشناس فرش، Teimouri_ir@yahoo.com

^۲ کارشناس فرش و کارشناس ارشد مرمت آثار تاریخی و فرهنگی، Mona_soltani_1146@yahoo.com

های آنها پرداخته است. این بررسی ها بر مبنای جمع آوری بیش از ۶۰ نمونه مطالعاتی از قالی های منطقه بیرجند و در نهایت آنالیز تصویری و رنگی ۳۶ نمونه منتخب صورت گرفته است. لازم به ذکر است جمع آوری این نمونه ها بر اساس مطالعات کتابخانه ای و میدانی (نمونه های موجود در موزه ملی ایران، گنجینه فرش آستان قدس رضوی، موزه کاخ گلستان، بازار فرش مشهد و بیرجند و ...) بوده است.

۱) قالی بافی در منطقه بیرجند

۱-۱) مراکز قالی بافی منطقه بیرجند

با توجه به فقر طبیعی منطقه بیرجند و محدودیت آب و خاک برای کشاورزی، قالی بافی از دیرباز یکی از ارکان اصلی معیشت روستاییان بوده و به عنوان تأمین کننده قسمتی از درآمد خانوارهای روستایی اهمیت سازنده ای در حیات نظام اجتماعی آنها داشته است. از طرفی این امر باعث افزایش مراکز قالی بافی منطقه و توسعه این صنعت خانگی در مقاطع خاصی از دوره های تاریخی شده است. طی سال های گذشته براساس آخرین تقسیمات کشوری، محدوده مرزی بسیاری از مراکز معروف قالی بافی منطقه بیرجند که زمانی زیرمجموعه بخش های این شهرستان بوده اند، تغییر کرده است. بنابراین ضروری است تا در معرفی این مراکز از مرزبندی قراردادی منطبق با آخرین تقسیمات کشوری پیروی کرد. در حال حاضر مراکز بافت منطقه بیرجند، در سه شهرستان بیرجند سربیشه و درمیان واقع شده اند.

الف) مراکز قالی بافی شهرستان بیرجند

شهرستان بیرجند به مرکزیت شهر بیرجند، از شمال به شهرستان قاینات، از شرق به شهرستان درمیان و سربیشه، از جنوب به شهرستان نهبندان و استان کرمان و از غرب به شهرستان سراپان و طبس محدود است. در حال حاضر این شهرستان دارای دو بخش: مرکزی و خوسف می باشد که مهمترین مراکز قالی بافی این بخش ها به شرح زیر می باشند:

۱. بخش مرکزی: روستاهای «نوفرست» (هاشمی زاده، ۱۳۸۵: ۱۵۰)، «سرچاه تازیان» (ژوله، ۱۳۸۱: ۱۷۳)، «خراشاد و چاج» (پورشافی، ۱۳۸۳: ۲۹)
۲. بخش خوسف: «دهستان خوسف» (صوراسرافیل، ۱۳۸۳: ۲۷) و روستاهای «دهنورد و سیوجان» (پورشافی، ۱۳۸۳: ۲۹)، «خور» (هاشمی زاده، ۱۳۸۵: ۱۵۰)، «قلعه زری» (پورشافی، ۱۳۸۳: ۲۹)

ب) مراکز قالی بافی شهرستان سربیشه

شهرستان سربیشه به مرکزیت شهر سربیشه در جنوب شهرستان درمیان، شرق شهرستان بیرجند و شمال شهرستان نهبندان واقع است. در حال حاضر این شهرستان دارای دو بخش: مرکزی و مود است، که مهمترین مراکز قالی بافی در این بخش ها به شرح زیر می باشد:

۱. بخش مرکزی: شهر سربیشه و روستاهای «تجشک و لانو» (هاشمی زاده، ۱۳۸۵: ۱۵۰)
۲. بخش مود: شهر مود و روستاهای «ابراهیم آباد، حاجی آباد، چنشت» (کامیابی، ۱۳۸۸)، «اسفراز» (هاشمی زاده، ۱۳۸۵: ۱۵۰) و «کلاته سلیمان» (هاشمی زاده، ۱۳۸۵: ۱۵۰)

ت) مراکز قالی بافی شهرستان درمیان

شهرستان درمیان به مرکزیت شهر اسدیه، در شرق شهرستان بیرجند، جنوب شهرستان قائن و شمال شهرستان سربیشه واقع است. در حال حاضر این شهرستان دارای سه بخش: مرکزی، قهستان و گزیک است که مهمترین مراکز قالی بافی در این بخش ها به شرح زیر می باشد:

۱. بخش مرکزی: روستاهای «مسک» (ژوله، ۱۳۸۱: ۱۷۳) و «هندوالان» (صوراسرافیل، ۱۳۸۳: ۳۴)
۲. بخش قهستان: روستاهای «درخش، کوشکک، فورخاص، دره عباس» (ژوله، ۱۳۸۱: ۱۷۳)، «گسک» (صوراسرافیل، ۱۳۸۳: ۳۳) و «خسرو آباد» (سازمان بازرگانی خراسان جنوبی، بی تا: ۵)

۱-۲) ویژگی های قالی منطقه بیرجند

الف) مواد اولیه

از گذشته تا به امروز جنس تار و پود قالی های این منطقه، پنبه بوده و جنس پرز آن پشم می باشد. در مواردی نیز استفاده از ابریشم به عنوان پرز در برخی از قسمت های نقش قالی به ویژه در قالی های متأخر مشاهده می شود.

ب) ابعاد

در گذشته روستاهایی نظیر درخش در عرضه قالی هایی در ابعاد قالیچه و ذرع و نیم شهرت داشته اند اما امروزه بیشتر تولیدات منطقه به قالی هایی در ابعاد بزرگ اختصاص دارد. از طرفی بسیاری از نمونه های باقی مانده از قالی های قدیمی دارای فرمی کشیده هستند به طوری که طول آنها نسبت به طول قالی های امروزی بیشتر است.

با توجه به بررسی های صورت گرفته می توان به ابعاد رایج زیر در تولید قالی های منطقه اشاره کرد:

- «ابعاد رایج قالی های منطقه: $۱/۵۰ \times ۲$ ، $۱/۷۰ \times ۲/۴۰$ ، ۲×۲ ، $۲ \times ۲/۵۰$ ، ۲×۳ ، $۲/۵۰ \times ۲/۵۰$ ، $۲/۵۰ \times ۳$ ، $۲/۵۰ \times ۳/۵۰$ ، ۳×۳ ، ۳×۴ ، $۳/۵۰ \times ۵$ ، ۴×۶

- ابعاد رایج قالیچه های منطقه: $۱/۴۰ \times ۷۰$ ، $۱/۲۰ \times ۸۰$ ، $۱ \times ۱/۵۰$

- ابعاد کناره های منطقه: ۲×۸۰ ، $۲/۵۰ \times ۸۰$ ، ۳×۸۰ ، $۳/۵۰ \times ۸۰$ ، ۵×۸۰ و ۶×۸۰

(سازمان

بازرگانی خراسان جنوبی، بی تا: ۴)

ت) تکنیک بافت

بررسی ها نشان می دهد که در بافت قالی های این منطقه از شیوه لول بافت و گره فارسی (گره فارسی جفتی) استفاده می شود. به علاوه پودکشی از نوع دو پود (پود ضخیم و نازک) است که در اغلب موارد پود نازک هر چند رج یکبار کشیده می شود. رجشمار قالی های این منطقه نیز بین ۳۰ تا ۴۵ می باشد که با توجه به حوزه بافت آن متغیر است. به عنوان مثال روستای درخش در تولید قالی هایی با رجشمار بالای ۳۵ شهرت دارد.

ث) طرح و نقش

طرح های رایج در قالی بیرجند در هفت گروه زیر طبقه بندی شده اند.

۱- طرح ریزه ماهی

۱-۱ ریزه ماهی سراسری

۲-۱ لچک ترنج ریزه ماهی

۳-۱ پنج متن

۲- طرح های بته سراسری

۳- طرح محرمات بته ای

۴- طرح های لچک ترنج

۱-۴ طرح ربیعی سعدی

۲-۴ طرح کله اسبی

۵- طرح خشتی

۶- طرح های افشان: طرح های جنگلی، گل و بوته (هفت رنگ)

۷- طرح های متفرقه مانند طرح خاتم، گل فرنگ، جوشقان و ...

ج) رنگ

نتایج حاصل از بررسی های میدانی صورت گرفته و آنالیز رنگی نمونه های مطالعاتی نشان می دهد که از گذشته تا به امروز ۲۸ نوع شید رنگی در قالی منطقه بیرجند مورد استفاده قرار گرفته که «نام محلی» (کامیابی، ۱۳۸۸) (صمیمی، ۱۳۸۸) هر یک از آنها در جدول: ۱ ذکر شده است.

جدول ۱: شیدهای رنگی قالی بیرجند و نام محلی آنها

ردیف	نام محلی	شید رنگی	کارت رنگ
۱	کبود	سورمه ای	
۲	پشت زنگاری	آبی تیره	
۳	زنگاری	آبی	
۴	ماسی	آبی روشن	
۵	دوغی	آبی کم رنگ	
۶	ابری	آبی کم رنگتر	
۷	فولادی	خاکستری کم رنگ تا پررنگ (دارای طیف رنگی سبز، آبی، بنفش)	
۸	ترمه ای	خاکستری متمایل به سبز	
۹	مینایی	سبز تیره	
۱۰	سبز	سبز معمولی	
۱۱	علقی	سبز متمایل به آبی (روشنتر از سبز معمولی)	
۱۲	سدری	سبز (علقی) کم رنگ	
۱۳	سنجدی	سبز کم رنگ	
۱۴	پسته ای	سبز متمایل به زرد	
۱۵	بیدمشکی	قهوه ای متمایل به سبز	
۱۶	تخم لاکی	قهوه ای متمایل به بنفش	

		قرمز	لاکی	۱۷
		قرمز روشن	گل اناری	۱۸
		قرمز متمایل به نارنجی	آتشی	۱۹
		صورتی متمایل به آبی (سرخ آبی)	گل خاری	۲۰
		قرمز کم رنگ و کدر	مسی	۲۱
		نارنجی متمایل به قرمز	پیازی	۲۲
		قهوه ای کم رنگ	خاکی	۲۳
		قهوه ای	شتری	۲۴
		زرد	زرد کاهی	۲۵
		کرم متمایل به زرد	کرم نباتی	۲۶
		کرم متمایل به قهوه ای	کرم خاکی	۲۷
		کرم متمایل به قرمز	کرم قرمز	۲۸

۲) نگاره بته در قالی بیرجند

بته از رایج ترین نگاره های به کاررفته در قالی بیرجند می باشد. این نگاره در اشکال و اندازه های متفاوت به صورت نگاره اصلی و یا فرعی (مکمل) در اکثر طرح های رایج در قالی بیرجند جهت آراستن متن و یا حاشیه بکار رفته است. از آنجمله می توان به کاربرد بته در طرح های بته سراسری و محرمات بته ای به عنوان نگاره اصلی و در طرح های ربعی سعدی، خستی، ریزه ماهی و خاتم به عنوان نگاره مکمل و فرعی در ترکیب با نقوش دیگر اشاره کرد.

طرح های بته ای بیرجند (بته سراسری و محرمات بته ای) فاقد لچک ترنج بوده و معمولاً با یک ردیف نقوش ریز کاج و یا گل و بوته به صورت زنجیره در کناره فرش همراه است. که در دیگر نقاط ایران متداول نمی باشد. به علاوه طرح های حاصل از ترکیب نگاره بته با سرو و نگاره بته با گل ختایی در اشکال مختلف از رایج ترین طرح های بکار رفته در حواشی قالی های بته ای این منطقه است. (تصویر ۱)

تصویر ۱: حاشیه قالی محرمات بته ای

۱-۲) نگاره بته در طرح های بته سراسری

طرح های بته سراسری از طرح های قدیمی و مشهور بیرجند می باشند، که بافت آنها در حوزه قالی بافی درخش بیش از دیگر حوزه های قالی بافی بیرجند رواج داشته و دارای قدمت بیشتری است. در میان انواع طرح های بته سراسری بدست آمده از منطقه بیرجند، سه گروه از این طرح ها از فراوانی بیشتری نسبت به انواع دیگر آن برخوردارند.

• گروه اول:

این گروه شامل قالی هایی با طرح ارائه شده در ردیف ۱ جدول ۲ است که فرم بته ها و نحوه ترکیب بندی آنها در کلیه قالی های این گروه یکسان بوده و تفاوت موجود تنها در جزئیات تک بته ها می باشد. از مهمترین ویژگی بته ها در این گروه می توان به سوار بودن بته ها بر روی ساقه ای رونده از گل و برگ و در نتیجه ارتباط بته ها با یکدیگر در کل طرح اشاره کرد. به علاوه رنگ زمینه متن قالی های این گروه اغلب کرم و کبود و رنگ زمینه حاشیه اصلی آنها اغلب لاکه و گل اناری بوده و رنگ غالب در کل قالی لاکه و گل اناری می باشد.

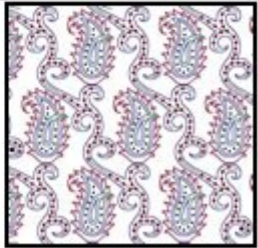
• گروه دوم:

این گروه شامل قالی هایی با طرح ارائه شده در ردیف ۲ جدول ۲ است که فرم بته ها و نحوه ترکیب بندی آنها در کلیه این قالی ها مشابه بوده و تفاوت موجود در نقوش بکار رفته در فضای بین بته ها و جزئیات تزئینات تک بته ها می باشد. از مهمترین ویژگی بته ها در این گروه می توان به سوار بودن بته ها بر روی پایه ای کوتاه، فرم کشیده و عدم ارتباط آنها با یکدیگر در کل طرح اشاره کرد. به علاوه رنگ زمینه متن و حاشیه اصلی این گروه از قالی ها اغلب کرم می باشد. لازم به ذکر است بسیاری از نمونه های بدست آمده از قالی هایی که در بافت آنها از طرح های این دو گروه استفاده شده است دارای قدمت بیشتری نسبت به نمونه های دیگر می باشند.

• گروه سوم:

این گروه شامل قالی هایی با طرح ارائه شده در ردیف ۳ جدول ۲ است که فرم بته ها و نحوه ترکیب بندی آنها در کلیه قالی های این گروه یکسان بوده و تفاوت موجود تنها در جزئیات تک بته ها می باشد. از مهمترین ویژگی بته ها در این گروه می توان به سوار بودن بته ها بر روی ساقه های پهن رونده و در نتیجه در ارتباط بودن آنها با یکدیگر در کل طرح اشاره کرد. همانگونه که در تصویر نیز قابل مشاهده است، این ساقه ها به صورت مایل حرکتی رو به بالا دارند. به علاوه بته در این گروه از نوع بته مادر و بچه می باشند.

جدول ۲: نگاره بته در طرح های بته سراسری

ردیف	تصویر	متن	حاشیه اصلی
۱			
۲			
۳			

نتایج بدست آمده از آنالیز طرح های بته سراسری منطقه بیرجند نشان می دهد که به طور کلی این طرح ها دارای ویژگی های زیر می باشند:

- ۱- این طرح ها از نوع طرح های واگیره ای بوده که به صورت سرهم سوار در یک جهت و یا دوجبهت بسته به نوع حرکت بته ها در کل متن قالی تکرار می شوند.
- ۲- حرکت بته ها در سرتاسر متن به صورت ایستا و بر روی ردیف های افقی موازی است.

۳- جهت بته ها در ۷۵٪ نمونه های بدست آمده به سمت چپ می باشد.

به علاوه طرح های رایج در حاشیه اصلی قالی های بیرجند با طرح بته سراسری بر پایه یکی از ترکیب بندی های زیر است:

۱- ترکیب نگاره بته با سرو

۲- ترکیب نگاره سرو با گل و برگ ختایی و در برخی موارد همراه با نگاره بته

۳- ترکیب نگاره بته با گل های ختایی

۴- مشابهت ترکیب بندی طرح حاشیه با طرح متن قالی

۲-۲) نگاره بته در طرح های محرمات بته ای

طرح محرمات بته ای نیز از طرح های قدیمی و مشهور بیرجند می باشد که بافت آن در حوزه درخش بیش از دیگر حوزه های قالیبافی بیرجند رواج داشته است، اما تولید آن در گذشته بیش از امروز متداول بوده و در حال حاضر به ندرت یافت می شود. براساس بررسی های انجام شده دو نوع طرح محرمات بته ای در منطقه بیرجند شناسایی شده است، که عبارتند از:

• طرح محرمات بته ای نوع اول

این طرح که از نوع طرح های شکسته - گردان می باشد، ترکیبی از نوارهای پهن و باریک محرمات است و همان طور که در ردیف ۱ جدول ۳ دیده می شود به صورت یک در میان تکرار شده اند. نوارهای پهن مزین به یک ساقه پهن و یک ساقه باریک پیچکی شکل رونده است که ساقه باریک حامل نگاره های بته ای می باشد.

طرح های محرمات بته ای نوع اول به طرح های محرمات دورنگ معروف هستند، به این معنی که معمولاً دو رنگ لاکه و کرم به صورت یک در میان رنگ های غالب زمینه نوارهای پهن محرمات می باشند. بررسی قالی هایی با طرح محرمات بته ای نوع اول نشان می دهد که حواشی این قالی ها باریک بوده و فضای کمی را نسبت به مساحت قالی دربرگرفته اند. به علاوه در برخی از نمونه های بدست آمده استفاده از نگاره بته در تزیین حاشیه اصلی این گروه از قالی ها مشاهده می شود.

• طرح محرمات بته ای نوع دوم

طرح محرمات بته ای نوع دوم از نوع طرح های گردان بوده و نوارهای پهن محرمات در این طرح بر کل متن غالب می باشند. به این معنی که نوارهای باریک نسبت به نوارهای پهن فضای بسیار کمتری را اشغال کرده اند. به علاوه در طرح محرمات نوع دوم در هر واگیره دو نوع بته از ساقه پیچکی شکل رونده نشأت گرفته است. رنگ زمینه نوارهای پهن در این نوع محرمات، دو رنگ یا سه رنگ می باشد که شامل رنگ های کرم، لاکه، خاکی و کبود است. (ردیف ۲ جدول ۳)

حاشیه اصلی قالی هایی که دارای طرح محرمات بته ای نوع دوم می باشند، بسیار پرکارتر از زمینه قالی بوده و استفاده از نگاره بته ای در آنها قابل مشاهده است. اساس یکی از طرح های رایج در حاشیه اصلی این نوع قالی ها مطابق تصویر حاشیه اصلی ردیف ۲ جدول ۳ بر پایه همنشینی نگاره های سرو و بته می باشد.

لازم به ذکر است مقایسه نمونه های بدست آمده از قالی هایی با طرح محرمات بته ای، نشان می دهد که طرح محرمات نوع اول نسبت به طرح محرمات نوع دوم در منطقه دارای قدمت بیشتری است. به علاوه براساس بررسی های صورت گرفته، می توان به ویژگی های زیر در طرح های محرمات بته ای منطقه بیرجند اشاره کرد:

۱- نوارهای پهن محرمات مزین به ساقه پیچکی شکل رونده ای می باشند که این ساقه ها نیز حامل نگاره های بته ای در طول نوارهای محرمات هستند.

۲- از آنجایی که نقش محرمات قابلیت امتداد نامحدود را دارا است، تنظیم حرکت بته ها در نوارهای محرمات موجب کاهش تحرک بته ها نشده است.

۴- در طرح محرمات بته ای منطقه بیرجند، متن قالی بر مبنای تکرار واگیره به صورت سرهم سوار و در دو جهت شکل می‌گیرد. به این معنی که جهت تکرار واگیره در هر ردیف مخالف ردیف قبل می‌باشد، بر این اساس روی بته‌ها در یک ردیف به سمت چپ و در ردیف دیگر به سمت راست است.

جدول ۳: نگاره بته در طرح‌های محرمات بته ای

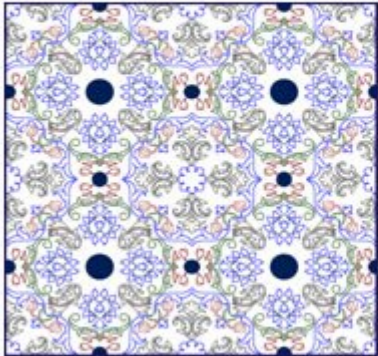
حاشیه اصلی	متن	تصویر	ردیف
			۱
			۲

۳-۲) نگاره بته در طرح‌های خاتم

طرح خاتم بر پایه ترکیب فرم‌های هندسی است که خطوط و زوایای شکسته آنها به دلیل استفاده از نقوش اسلیمی و ختایی و به عنوان عناصر تزئینی در ترکیب بندی نهایی طرح قابل رؤیت نمی‌باشد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که در برخی از قالی‌های بیرجند با طرح خاتم از نگاره بته در ترکیب بندی با سایر نقوش استفاده شده است. اشکال، فرم‌ها و ترکیب بندی بته‌ها و حتی محل قرارگیری آنها در قالی‌هایی با طرح خاتم متفاوت می‌باشد و ممکن است. مانند (طرح جدول ۴) در هر یک از فرم‌های هندسی طرح خاتم از یک نوع بته استفاده شده باشد. لازم به ذکر است نگاره بته در طرح‌های خاتم، نقش فرعی و مکمل دارد.

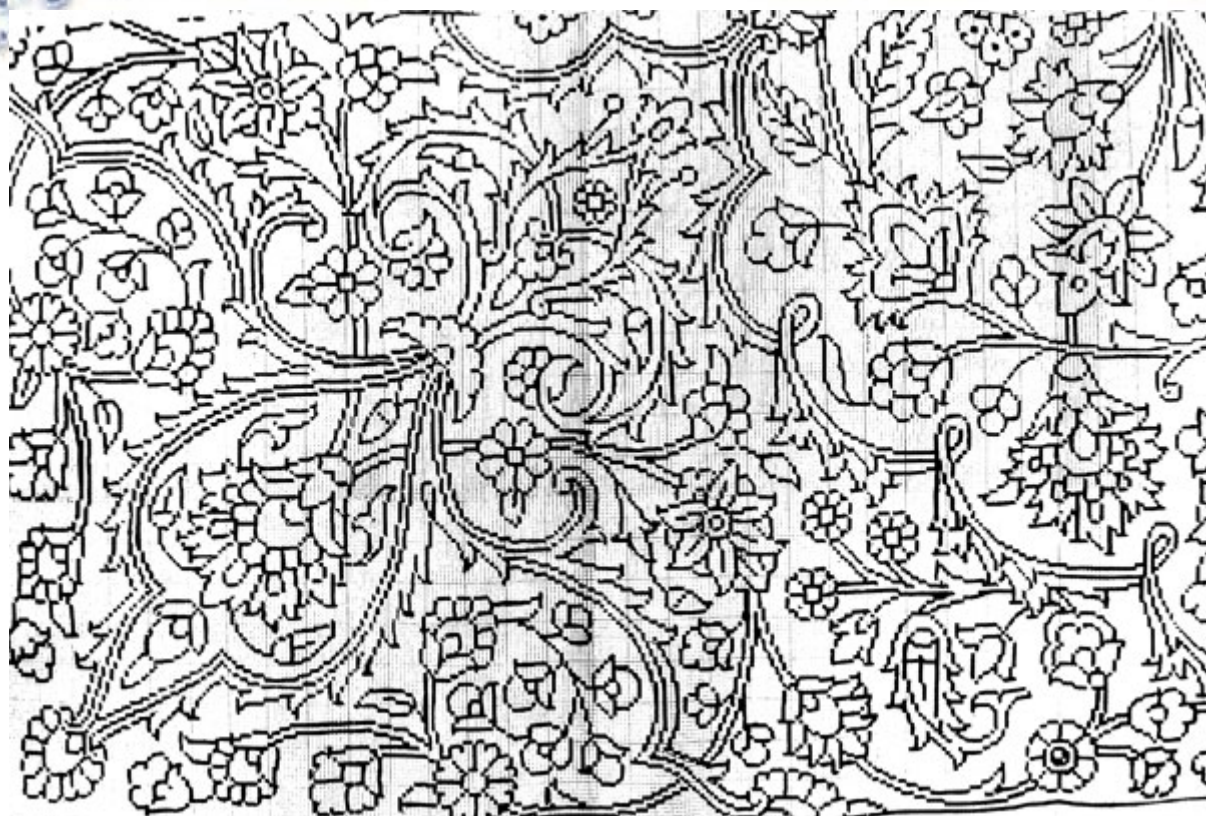

جدول ۴: نگاره بته در طرح های خاتم

متن	تصویر	ردیف
		۶

۴-۲) نگاره بته در طرح های لچک ترنج

یکی از طرح های رایج در منطقه بیرجند به ویژه در حوزه قالیبافی مود طرح لچک ترنج معروف به ربعی سعدی می باشد. بررسی نمونه های بدست آمده از قالی های ربعی سعدی نشان می دهد که استفاده از نگاره بته به عنوان نگاره مکمل و فرعی، در متن و حاشیه بسیاری از این قالی ها متداول است. با توجه به نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل نمونه های مطالعاتی، محل استقرار بته ها در متن قالی های ربعی سعدی، انتهای اسپیرال های منشعب شده از سرترنج (اسپیرال های حد فاصل لچک و ترنج) می باشد و دارای فرمی شبیه به برگ هستند. اما استفاده از نگاره بته تنها به اسپیرال های زمینه ختم نمی شود و ممکن است این نقش در انتهای اسپیرال های لچکی نیز مشاهده شود. (تصویر: ۲)

تصویر ۲: لچک طرح ربعی سعدی

یکی از رایجترین طرح‌های حاشیه اصلی قالی‌های ربعی سعدی حاشیه موجود در جدول ۵ می‌باشد. در این حاشیه نیز نگاره بته به صورت برگی شکل در انتهای ساقه‌های نشأت گرفته از گل‌های ختایی قرار گرفته است که در طرح نهایی، بته‌ها دو به دو یک گل ختایی را دربرگرفته‌اند.

جدول ۵: نگاره بته در طرح‌های ربعی سعدی

جدول ۵: نگاره بته در طرح های ربعی سعدی

ردیف	تصویر	نقش	حاشیه اصلی
۲			

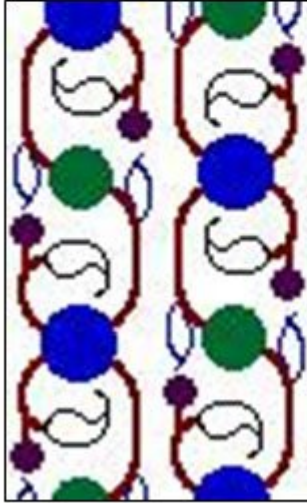
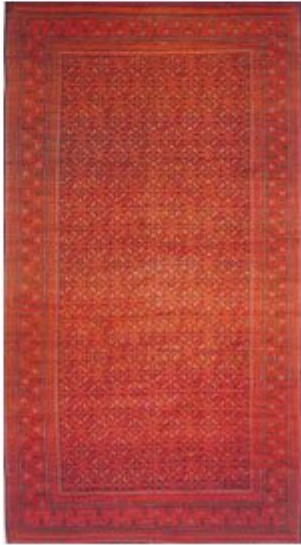
۲-۵) نگاره بته در طرح ریزه ماهی

طرح ریزه ماهی از طرح های اصیل منطقه بیرجند می باشد که در قالب سه طرح سراسری، لچک ترنج و پنج متن بافته شده است. امروزه نیز این طرح به صورت سراسری و لچک ترنج بیش از طرح های دیگر متداول بوده و ۸۰ درصد تولیدات منطقه را به خود اختصاص داده است.

طرح سماوری از طرح های رایج در حاشیه اصلی قالی های ریزه ماهی به ویژه در نمونه های متأخر آن مانند طرح ارائه شده در ردیف ۱ جدول ۶ می باشد. در این طرح، بته ها نگاره های مکمل و فرعی بوده که از نقش معروف به سماور منشعب می شوند اما در برخی از طرح های سماوری نقش برگ جایگزین نگاره بته شده است.

بررسی ها نشان می دهد که استفاده از نگاره بته در حاشیه قالی های ریزه ماهی تنها به حاشیه سماوری اختصاص نیافته است، بلکه در نمونه هایی با قدمت بالا نیز استفاده از این نگاره در حاشیه متداول بوده است. به عنوان مثال در طرح ارائه شده در ردیف ۲ جدول ۶ حاشیه اصلی قالی ریزه ماهی متعلق به قرن ۱۹ می باشد، که نگاره بته به صورت برگگی شکل در انتهای ساقه های نشأت گرفته از گل های ختایی قرار گرفته به طوری که در طرح نهایی، بته ها دو به دو یک گل ختایی را دربر گرفته اند.

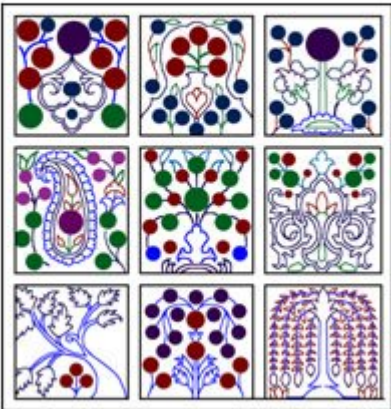
جدول ۶: نگاره بته در طرح ریزه ماهی

حاشیه اصلی	تصویر	ردیف
		۱
		۲

۲-۶) نگاره بته در طرح خشتی

یکی از طرح‌های رایج در منطقه مود و سربیشه طرح خشتی است که نسبت به طرح‌های دیگر در منطقه متأخر می‌باشد. متن این طرح از قاب‌های مربع شکل یک اندازه تشکیل شده که بر روی ردیف‌های افقی و عمودی قرار دارند. این طرح معمولاً شامل نه قاب می‌باشد که به صورت واگیره در کل متن تکرار می‌شوند، اما نقش هر یک از قاب‌ها با دیگری متفاوت است. یکی از نگاره‌های رایج در این قاب‌ها نگاره بته می‌باشد که در اشکال مختلف مانند بته مادر و بچه مشاهده می‌شود. در طرح‌های خشتی منطقه بیرجند بته نگاره فرعی و مکمل می‌باشد. (جدول ۷)

جدول ۷: نگاره بته در طرح های خستنی

ردیف	تصویر	متن
1		

۳) نگاره بته در مجموعه قالی های منطقه بیرجند موزه آستان قدس رضوی

گنجینه فرش آستان قدس رضوی دارای مجموعه کاملی از قالی های منطقه بیرجند است. این مجموعه شامل ۳۱ تخته قالی و قالیچه با طرح های لچک ترنج، بته سراسری، محرمات بته ای، محرابی، افشان درختی، گل و بوته (هفت رنگ) و جوشقان است.

نتایج حاصل از بررسی مجموعه این قالی ها نشان می دهد که در طرح متن و یا حاشیه ۱۳ تخته از آنها، نگاره بته به عنوان نقش اصلی و یا فرعی و مکمل بکار رفته است. در قالی هایی با طرح های بته سراسری و محرمات بته ای که در مجموع شامل ۹ تخته قالی و قالیچه می باشد، این نگاره اصلی بوده و در ۴ تخته قالی دیگر این نگاره فرعی و مکمل می باشد.

• قالیچه های بته سراسری

همانگونه که ذکر شد چهار تخته از قالیچه های این مجموعه طرح بته سراسری هستند که در زیرمجموعه طرح های بته سراسری گروه اول قرار دارند. به علاوه حاشیه اصلی دو تخته از این قالی از طرح های قدیمی و اصیل منطقه بیرجند می باشد که طرح آن ترکیبی از نقوش درخت و بته است. (قالیچه های ردیف ۱ تا ۴ جدول ۸)

• قالی های محرمات بته ای

از مجموعه پنج تخته قالی با طرح محرمات بته ای دو تخته از آنها که یک جفت می باشند در زیر مجموعه طرح های بته ای نوع اول قرار دارند (قالی های ردیف ۵ جدول ۸). سه تخته دیگر در زیرمجموعه طرح های بته ای نوع دوم قرار دارند. به علاوه طرح حاشیه اصلی این سه تخته قالی از طرح های اصیل منطقه بیرجند می باشد که ترکیبی از نگاره های سرو و بته است. (قالی های ردیف ۶ و ۷ جدول ۸)

• قالی لچک ترنج

این قالی دارای طرح لچک ترنج می باشد که نگاره بته در طرح متن آن نقش فرعی و مکمل است. در طرح زمینه این قالی بته ها در انتهای برخی از شاخه هایی قرار گرفته اند که از ساقه های اصلی بالا رونده منشعب شده اند. (قالی ردیف ۹ جدول ۸)

• **قالیچه محرابی**

نگاره بته در طرح متن این قالیچه نقش فرعی و مکمل است، به طوری در میان گردش های اسلیمی در دو گوشه پایین متن تنها دو بته مادر و بچه قابل مشاهده است. (قالیچه ردیف ۸ جدول ۸)

• **قالیچه های لچک ترنج**

قالیچه های لچک ترنج (یک جفت) از جمله قالی هایی می باشند که نگاره بته در تزئین حاشیه آنها بکار رفته و نقش فرعی و مکمل است. نگاره های بته در طرح حاشیه اصلی این قالیچه ها در انتهای ساقه های منشعب شده از گل شاه عباسی قرار دارند. (قالیچه های ردیف ۱۰ جدول ۸)

جدول ۸. نگاره بته در قالی های موزه آستان قدس رضوی

دوره دوم شماره ۸ و ۷
پایان و بهار ۱۳۸۹

جدول ۸. نگاره بته در قالی های موزه آستان قدس

رلیف	مشخصات اثر	مکان استقرار بته در طرح	تصویر نگاره بته	تصویر اثر
۱	<p>نام اثر: قالیچه بته سراسری ابعاد: ۱۲۷ × ۱۸۰ سانتی متر قدست: نیمه اول قرن ۱۴ هجری شمسی رجشمار: ۴۰ در ۶,۵ سانتی متر سحل بافت: درخش تکنیک بافت: لول بافت و دو پود (هر چند رج یک پود نازک) بافته/ تولیدکننده: نامعلوم</p> <p>شماره اموائی: ۸ ص ۱۷۸</p>	<p>در متن: نقش اصلی و غالب از زیر مجموعه طرح های بته سراسری گروه اول</p> <p>در حاشیه: نقش مکمل در ترکیب با نقش درخت</p>		
۲	<p>نام اثر: قالیچه بته سراسری ابعاد: ۱۲۱,۵ × ۱۸۹ سانتی متر قدست: نیمه اول قرن ۱۴ هجری شمسی رجشمار: ۴۰ در ۶,۵ سانتی متر سحل بافت: درخش تکنیک بافت: لول بافت و دو پود (هر چند رج یک پود نازک) بافته/ تولیدکننده: نامعلوم</p> <p>شماره اموائی: ۵ ص ۷۲</p>	<p>در متن: نقش اصلی و غالب از زیر مجموعه طرح های بته سراسری گروه اول</p> <p>در حاشیه: نقش مکمل در ترکیب با نقش درخت</p>		
۳	<p>نام اثر: قالیچه بته سراسری ابعاد: ۱۳۰ × ۱۸۷ سانتی متر قدست: نیمه اول قرن ۱۴ هجری شمسی رجشمار: ۴۰ در ۶,۵ سانتی متر سحل بافت: احتمالاً سود تکنیک بافت: لول بافت و دو پود (هر چند رج یک پود نازک) بافته/ تولیدکننده: نامعلوم</p> <p>شماره اموائی: ۲۲۸۴</p>	<p>در متن: نقش اصلی و غالب از زیر مجموعه طرح های بته سراسری گروه اول</p>		
۴	<p>نام اثر: قالیچه بته سراسری ابعاد: ۱۳۰ × ۱۸۷ سانتی متر قدست: نیمه اول قرن ۱۴ هجری شمسی رجشمار: ۴۰ در ۶,۵ سانتی متر سحل بافت: احتمالاً سود تکنیک بافت: لول بافت و دو پود (هر چند رج یک پود نازک) بافته/ تولیدکننده: نامعلوم</p> <p>شماره اموائی: ۲۲۹۷</p>	<p>در متن: نقش اصلی و غالب از زیر مجموعه طرح های بته سراسری گروه اول</p>		

		<p>در ستن: نقش اصلی و غالب از زیر مجموعه طرح های محرمات بته ای نوع اول</p>	<p>نام اثر: قابیچه محرمات بته ای (یک جفت) ابعاد: ۷۴ × ۸۴ سانتی متر قدمت: نیمه اول قرن ۱۴ هجری شمسی رجشمار: ۴۰ در ۶,۵ سانتی متر سحل بافت: درخش تکنیک بافت: لول بافت و دو پود (هر چند رج یک پود نازک) بافته/ تولیدکننده: نامعلوم</p>	<p>۵ شماره اموالی: ۱۰ ص ۱۷۸</p>
	 	<p>در ستن: نقش اصلی و غالب از زیر مجموعه طرح های محرمات بته ای نوع دوم</p> <p>در حاشیه: نقش سکل در ترکیب با نقش سرو</p>	<p>نام اثر: قالی محرمات بته ای (یک جفت) ابعاد: ۲۷۰ × ۴۲۵ سانتی متر قدمت: نیمه اول قرن ۱۴ هجری شمسی رجشمار: ۴۰ در ۶,۵ سانتی متر سحل بافت: بیرجند تکنیک بافت: لول بافت و دو پود (هر چند رج یک پود نازک) تولیدکننده: احمدی</p>	<p>۶ شماره اموالی: ۱۹ و ۲۰</p>
	 	<p>در ستن: نقش اصلی و غالب از زیر مجموعه طرح های محرمات بته ای نوع دوم</p> <p>در حاشیه: نقش سکل در ترکیب با نقش سرو</p>	<p>نام اثر: قالی محرمات بته ای ابعاد: ۲۸۰ × ۳۸۰ سانتی متر قدمت: نیمه اول قرن ۱۴ هجری شمسی رجشمار: ۵۰ در ۶,۵ سانتی متر سحل بافت: بیرجند تکنیک بافت: لول بافت و دو پود (هر چند رج یک پود نازک) تولیدکننده: احمدی</p>	<p>۷ شماره اموالی: ۲۱</p>
		<p>در ستن: بته مائر و بچه - نقش فرعی و سکل</p>	<p>نام اثر: قابیچه محرابی ابعاد: ۷۶ × ۱۲۶ سانتی متر قدمت: نیمه اول قرن ۱۴ هجری شمسی رجشمار: ۳۵ در ۶,۵ سانتی متر سحل بافت: درخش تکنیک بافت: لول بافت و دو پود (هر چند رج یک پود نازک) بافته/ تولیدکننده: نامعلوم</p>	<p>۸ شماره اموالی: ۲۲۹۵</p>

		<p>در متن: در انتهای شاخه های غنشعب شده از ساقه های رونده- نقش فرعی و سکل</p>	<p>نام اثر: قالی لچک ترنج ابعاد: ۱۹۶ × ۳۳۷ سانتی متر قدست: ۱۳۲۹ رجشمار: ۳۵ در ۶,۵ سانتی متر سحل بافت: درخش تکنیک بافت: لول بافت و دو پود (هر چند رج یک پود نازک) یافته/ تولیدکننده: ناسعوم</p>	<p>۹</p>
<p>شماره اموالی: ۳۸ ص ۷۴</p>				
		<p>در حاشیه: نقش فرعی و سکل</p>	<p>نام اثر: قالیچه لچک ترنج (یک جفت) ابعاد: ۱۲۳ × ۱۷۰ سانتی متر قدست: نیمه اموال قرن ۱۴ هجری شمسی رجشمار: ۳۵ در ۶,۵ سانتی متر سحل بافت: درخش تکنیک بافت: لول بافت و دو پود (هر چند رج یک پود نازک) یافته/ تولیدکننده: ناسعوم</p>	<p>۱۰</p>
<p>شماره اموالی: ۲۲۹۶</p>				

منابع و مأخذ

- آرشیو اطلاعات و تصاویر اداره پژوهش و معرفی آثار، موزه آستان قدس رضوی.
- پورشافعی، ایمان (۱۳۸۳). "سیمای فرش بیرجند (فرش مود)". **ماهنامه قالی ایران**، شماره ۵۶، سال هفتم، دوره چهارم. راهنمای اماکن تاریخی و گردشگری شهرستان بیرجند. [بروشور]. سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی، امور فرهنگی و ارتباطات.
- ژوله، تورج (۱۳۸۱). **پژوهشی در فرش ایران**. تهران: انتشارات یساولی.
- صمیمی، محمد علی (۱۳۸۸). بیرجند: مصاحبه (۲۶ آبان ۱۳۸۸). [ارتباط های شخصی].
- صور اسرافیل، شیرین (۱۳۸۳). **بر کویرهای سبز جنوب (فرش خراسان)**. تهران: انتشارات احیاء کتاب.
- کامیابی مسک، محمد حسن (۱۳۸۸). بیرجند: مصاحبه (۲۶ آبان ۱۳۸۸). [ارتباط های شخصی].
- نگاهی به تاریخچه فرش دستباف خراسان جنوبی و عملکرد واحد فرش. [بروشور]. وزارت بازرگانی، سازمان بازرگانی خراسان جنوبی.
- هاشمی زاده، سید عبدالحسین (۱۳۸۵). **سربیشه گوهر ناشناخته کویر**. تهران: انتشارات نی نگار.